

TÜRKİYE REVOLUTION AS A MODERNIZATION PROJECT: HAT LAW AND INDEPENDENCE COURTS

SEVAL YAMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Mail: sevalyaman@asbu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9451-3602>

ABSTRACT

Many societies governed by theocratic and monarchical methods turned towards republican regimes in the first half of the 20th century. The republic, as a form of governance, was seen as the cornerstone of modern society and politics. However, only a few among them were able to establish a republican system that guaranteed the basic rights and freedoms of their citizens in accordance with pluralistic and democratic principles. The Republican cadres in Türkiye also couldn't avoid the trap of authoritarianism. Despite Türkiye's recent parliamentary and constitutional history, it is not possible to argue that it has transitioned to a pluralistic, democratic republic with functioning mechanisms for effective political participation. This study suggests that during the establishment of the Republic, social and political opposition was weakened, and the idea of a strong government was embraced. This argument is discussed through the Hat Revolution (Şapka Devrimi) and the Independence Courts (İstiklal Mahkemeleri). The modernization project of the Republic highlights the notion of popular sovereignty with the nation-state model. In this context, it foresaw a radical cultural transformation alongside political change. Instead of a democratic republic that encompasses all segments of society and establishes the rule of law, an urgent path to modernization was pursued. The significant strides taken in this urgency had to be imposed on people either through consent, voluntary adoption, or, when consent was not given, through the state's mechanisms of coercion. This article opens a discussion on the Hat Law and the Independence Courts as the two pillars of the Republic revolutions, considering them as a project of societal engineering.

Keywords: Turkish Modernization, Social Engineering, Independence Courts, Hat Revolution

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 02.06.2023
Kabul Tarihi: 17.07.2023
Yayın Tarihi: 15.10.2023
Yayın Sezonu: Temmuz-Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

YAMAN Seval. (2023). "Bir Çağdaşlaşma Projesi Olarak Türkiye'de Cumhuriyet Devrimleri: Şapka Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 19 Sayı: 65. (323-342)

muhafazakârdüşünce • yıl: 19 - sayı: 65 • Temmuz-Aralık 2023

BİR ÇAĞDAŞLAŞMA PROJESİ OLARAK TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DEVRİMLERİ: ŞAPKA KANUNU ve İSTİKLAL MAHKEMELERİ

SEVAL YAMAN

Öz

Teokratik monarşik usullerle yönetilen toplumların pek çoğu, 20. yüzyılın ilk yarısında cumhuriyet rejimine yönelmiş; yönetim biçimi olarak cumhuriyet, modern toplum ve siyasetin taşıyıcı kolonu olarak görülmüştür. Öte yandan içlerinde pek azı, yurttaşlarının temel hak ve hürriyetlerini garanti altına alan, çoğulcu ve demokratik esaslara uygun bir cumhuriyet kurabilmiştir. Türkiye'deki Cumhuriyet idaresi de otoriterleşme tuzağından kaçınamamıştır. Türkiye'nin yakın geçmişindeki parlamenter düzen ile anayasa geçişine rağmen çoğulcu, etkin katılım mekanizmalarının işlediği, demokratik bir cumhuriyete geçtiğini ileri sürmek mümkün değildir. Bu çalışmada Cumhuriyet'in kuruluşunda toplumsal ve siyasal muhalefetin zayıflatılarak, güçlü hükümet fikrinin benimsendiği ileri sürülmekte ve bu argüman Şapka Devrimi ve İstiklal Mahkemeleri üzerinden tartışılmaktadır. Cumhuriyet'in modernleşme projesi, ulus devlet modeliyle halk egemenliği nosyonunu öne çıkarmaktadır. Bu kapsamda siyasal değişimin yanında kültürel olarak radikal bir dönüşümü öngörmektedir. Toplumun tüm kesimlerini kapsayan ve yasaların üstünlüğünü kuran demokratik bir cumhuriyet yerine, aciliyet içinde bir modernleşme yoluna gidildi. Bu aciliyet içinde girilen büyük atılımların ise rızaya dayalı ve gönüllü olarak, rıza olmadığında da devletin zor kullanma mekanizmaları ile insanlara benimsetilmesi gerekiyordu. Bu makalede bir toplum mühendisliği projesi olarak Cumhuriyet devrimlerinin iki ayağı olan Şapka Kanunu ile İstiklal Mahkemeleri tartışmaya açılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Modernleşmesi, Toplum Mühendisliği, İstiklal Mahkemeleri, Şapka Devrimi

Giriş

Türkiye'de ulus devletin kuruluşu ile Cumhuriyet rejimine geçilmesi iç içe geçen iki büyük siyasal ve toplumsal gelişmedir. Bu gelişmelerle birlikte egemenlik hakkı yeryüzüne indirilirken, bu hakkın kullanımını halka veren bir yönetim düzeni kurulmuştur. Cumhuriyet rejimi ile yeni bir evreye giren ulus devlet modeli, kökleri Osmanlı Devleti'nde olan modernleşme hamlelerinin bir uzantısı olarak görülmektedir. Avrupa'nın çeperinde kalan Rusya, Avusturya gibi Osmanlı Devleti de Büyük Cihan Harbi'yle gelen yıkılışı yeni çağın siyasal değer ve kurumlarıyla yeniden inşa etmeye girişmiştir. Bu kapsamda Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşu, modernleşme ve ulus devlet nosyonuyla birlikte ele alınmalıdır. Bu çalışmada Türkiye'nin 250 yılı aşkın süreye yayılan modernleşme hamlesinin sütunları olan parlamenter sistem ve yazılı anayasa geleneği ile birlikte varılan Cumhuriyet rejimi konu edilmekte, bu kapsamda halk egemenliği rejimini kuran Cumhuriyet'in hızlı modernleşme atılımı sonucu ortaya çıkan otoriterleşme tuzağına kapılışına dair bir tartışma sunulmaktadır.

1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi sonrası ortaya çıkan ve hem yerel hem bölgesel kongreler düzenleyen sivil direniş hareketleri düşünüldüğünde, Cumhuriyet'in kuruluş evresinin, çoğulcu ve etkin katılımın olduğu, bu anlamda demokratik öğeler taşıdığı söylenebilir. 1923 yılında imzalanan ve Türkiye'nin egemenlik haklarını tanıyan Lozan Antlaşması ve Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra hız kazanan modernleşme hamleleri, siyaset içindeki muhalefet kanallarını tıkadığı gibi halihazırda toplumsal muhalefeti de zayıflatmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde yeni rejimin otoriterleşmeye varan unsurları tartışılmakta, ikinci bölümünde ise acil modernleşme hamlesinin en bariz örneği olan Şapka Kanunu ekseninde ortaya çıkan sorunlar dile getirilmektedir. Son bölüm ise yeni kurulan ulus devletin güçlü hükümetler eliyle yargı erkini de kontrol etmesinin en açık örneği olan İstiklal Mahkemeleri, Şapka Kanunu üzerinden ele alınmakta ve bu anlamda yasaların egemenliği manasına da gelen Cumhuriyet idaresinden şahısların hükmüne geçen ulus devletin demokrasiyle sınavında geri kalışın nedenleri tartışılmaktadır.

Yeni Devletin Demokratik ve Otoriter Unsurları

Türkiye'de Cumhuriyet rejimi, harp koşulları içinde kurulmuştur. Cumhuriyet idaresi, Büyük Cihan Harbi sonrası mütareke koşulları içinde hukuki ve siyasi olarak devletin olmadığı bir zeminde filizlenmiştir. Harp sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile fiili bir iktidar boşluğu

içindeki Anadolu topraklarında önce yerel, ardından bölgesel ve 1920'lere doğru ulusal niteliğe bürünen direniş dernekleri ortaya çıkmıştır (Tanör, 1998: 29). Ülkenin öz savunmasında söz sahibi olan direniş dernekleri Sivas Kongresi ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMH) adı altında birleşmiştir. 23 Nisan 1920'de açılan Birinci Meclis üyelerinin bir kısmını A-RMH'nin teşkilatlandığı illerden gelen temsilciler oluşturmuştur. Başlangıçta Misak-ı Milli sınırları içinde kalan topraklardaki halkı temsil etme kapasitesi yüksek olan Birinci Meclis'te "meclis üstünlüğü" ilkesi benimsenmiştir. Birinci Meclis'in çıkardığı henüz Cumhuriyet ilan edilmeden çıkardığı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun ilk maddesinde "Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." ibaresi yer almıştır. Bu hükümle Cumhuriyet ilan edilmeden önce egemenliğin kaynağının halk olduğu fikri benimsenmiş, halk egemenliğine dayanan bir cumhuriyet yönetiminin kurulacağını işaretleri verilmiştir.

Halkın kendisini yönetecek yasaları yaptığı bu anlamda Cumhuriyet idaresinin tecelli ettiği yer meclistir. Doğrudan temsil ya da emredici vekaletin işleminin mümkün olmadığı modern parlamento düzeni içinde yasama ve yürütme ilişkilerinin idaresi sorunu ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet'in temellerini atan Birinci Meclis, Teşkilatı Esasiye Kanunu ile meclis hükümeti sistemini benimsemiştir. Meclis üstünlüğünü öne çıkaran bu düzenleme ile görünürde güçlü meclis ile ona bağlı yürütme kuvveti oluşturulmuş olsa da yasama ile yürütme güçleri arasındaki görev ve yetki ayrımı açık bir şekilde ortaya konmamıştır (Demirel, 2020). Bu dönemde Meclis içinde gruplaşmalar ortaya çıkmış, içlerinde en güçlüsü Mustafa Kemal'in önderliğindeki A-RMH yani Birinci Grup olmuştur.

1923 yılının başına gelindiğinde Lozan görüşmeleri ile birlikte ülkenin geleceğinde yeni bir safhaya geçişin hazırlıkları başlamış, bu dönemde Birinci Meclis'in görevini tamamladığı ileri sürülerek yasama etkinliği sona erdirilmiştir. Bunun sebebi olarak, Birinci Meclis'teki İkinci Grup ile Müstakillerden oluşan vekillerin muhalefetlerinin ve etkinliklerinin artması gösterilmektedir. Zürcher (1995: 234), Nisan 1923'te alınan erken seçim kararının ardından İkinci Meclis Dönemi için yapılan seçimlerde adayların nitelikleri ve geçmişlerinin bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından adam akıllı bir incelemeye tabi tutulduğunu belirtmektedir. İkinci Meclis, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Birinci Grup'un onayından geçen kişilerden oluştuğundan, yeni Meclis'e İkinci Grup'tan hiçbir üye girememiştir. Erdoğan,

erken seçim kararının hemen ardından Şer'îye ve Evkaf Vekaletini Kaldıran Kanun ile Tevhid-i Tedrisat Kanunlarının çıkarılmasını Kemalist modernleşme projesinin otoriter yoldan gerçekleştirilmeye çalışıldığının ilk habercisi olarak değerlendirilmektedir (1999a: 64).

25 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile birlikte Mondros Mütarekesi'nin hükümleri devre dışı bırakılarak yeni ulus devletin egemenlik hakları verilmiştir. Ağustos 1923'te kurulan İkinci Meclis ile de farklı görüşleri temsil eden vekillerden arındırılmış bir siyaset düzeni hâkim olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra Meclis'te hükümet yerine geçen Heyet-i Vekile ile birlikte yalnızca Mustafa Kemal Paşa ve yakın çevresinin söz sahibi olduğu bir Cumhuriyet idaresi kurulmuştur. Meclis içinde ve dışında muhalefetin oluşması, bu muhalefetin örgütlenerek siyasal düzen içinde kurumsallaşması "beka" gerekçesiyle önlenmiştir. 1924 yılının son aylarında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Şeyh Sait İsyanı gerekçe gösterilerek birkaç ay içinde kapatılmıştır. Zürcher (1995: 257), isyan nedeniyle çıkarılan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu'nu hükümete geniş yetkiler veren "diktatörlük yetkileri" olarak tanımlamaktadır. Yeni düzende Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına ek olarak, Türk Kadınları Birliği, Türk Mason Locaları, Talebe Birliği gibi çok sayıda sivil toplum kuruluşu ya kapatılmış ya da kendi kendini feshetmek zorunda kalmıştır (Bora, 2017: 139). Bu yolla, egemenliğin yalnızca halkta olduğuna dair cumhuriyetçi söylem içinde onun yegâne temsilcisinin Meclis olduğu vurgusu öne çıkarılarak, çoğulculuk yerine tekliğin inşası gerçekleşmiştir. Bu yönüyle Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşunda otoriter usullerinin baskın olduğu ileri sürülebilir. Öte yandan 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk yarısına dek büyük imparatorluklardan ya da bağımsızlığını ilan eden küçük halk topluluklarına kadar ulusal meclis ile modern yazılı anayasalar rehberliğinde cumhuriyet idaresi kuran pek çok toplum, demokratik teamülleri baskın bir cumhuriyet kuramamıştır. 20. yüzyılda Dünya Savaşları ile devrimlerin eşlik ettiği cumhuriyet idareleri, otoriter ve tepeden inme bir toplum mühendisliği ile modern toplumun temellerini atmıştır. Bu yönüyle Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşunun hemen ertesinde başlayan Türk Devrim süreci, bu sürece adını veren tek parti dönemi ve bu dönemin asıl rengi olan toplum mühendisliğiyle anılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan sürece, bu dönemde yapılan değişikliklere, bu değişikliklerin benimsenmesi için kullanılan yöntemlere ve daha da önemlisi tüm bunların ardında yatan fikre bakıldığında, Türk Devrim

sürecinin aslında bir toplum mühendisliği projesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu sürecin, otoriter mi totaliter mi olduğuna dair şiddetli tartışmalar yapılmaktadır. Totaliter devletlerdeki en belirgin özellik olan parti-devlet bütünleşmesi, Cumhuriyet tarihinin yabancı olmadığı bir uygulamadır. CHP'nin 4. Kurultay'ında (1935) kararı alınan bütünleşme, 1936 yılından itibaren uygulanmaya başlanmış; işleri bakanı ve parti genel sekreteri, vali ile parti il başkanı aynı kişi olacak şekilde düzenleme yapılmıştır. Kitle iletişim araçları da bu dönemde elbette ki parti/devlet kontrolüne alınmıştır. İstiklal Mahkemeleri'nde görülen gazeteci davaları, bu kontrolün en açık örneğidir. Mete Tunçay tek parti dönemindeki basın için şöyle bir karşılaştırma yapmaktadır:

“Bu dönemde basın özgürlüğünün olmadığını söylemek yetmez. Osmanlı Mutlakiyetinde de, basın hükümetin istemediklerini yazmazdı. TC'nin Tek-Partili zamanında ise, basın, hükümetin istediklerini yazardı” (2012: 136).

Tek parti döneminde tüm bu uygulamaların temelinde elbette ki bir resmî ideoloji yatıyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı gibi bir imparatorluk değil, bir ulus-devlet olması sebebiyle insanların da Osmanlı kimliğinden sıyrılıp “millileşmeleri” ve Türk kimliğini sahiplenerek “Türkleşmeleri” gerekiyordu. “Bunun yanında “çok geri kalmış” olduğu iddia edilen Osmanlı'nın tersine yüzünü Batı'ya çevirip “çağdaşlaşması” yani “muasır medeniyetler seviyesine” çıkması, bunun için de öncelikle “laik/seküler” bir yapıya sahip olması, tüm bu değişimin insanlar tarafından benimsenmesi ve içselleştirilmesi amaçlanıyordu. Amaçlar çok büyük, vakit az olduğundan çağdaşlaşma için devletin ideolojik mekanizmaları ve baskı araçlarını da içeren tüm imkânlarının seferber edileceği bir yöntem seçildi. Hızlıca oluşturulan yasal altyapının ardından, devletin ideolojik aygıtları faaliyete geçti ve Cumhuriyet ile gelen dönüşüm insanlara ders kitapları, gazeteler, sanat eserleri, camilerde okunan hutbeler (1925 tarihli, “Şapka İstimalinde Mahzur-ı Dinî Olmadığına Dair Türkçe Hutbe”: Ülger, 2023:466) gibi farklı şekillerde sunuldu, insanların itiraz ettiği noktalarda ise devletin İstiklal Mahkemeleri gibi zor kullanma mekanizmaları kullanıldı. Bu süreçte, yeni kurulan Cumhuriyet için tek doğru yolun Batılılaşma olduğu fikri de sıklıkla kullanıldı. Mustafa Kemal bir konuşmasında “İzlediğimiz yol demek, içimizden herhangi birimizin çizdiği herhangi bir yol değildir. Bütün düşüncelerin bir araya gelmesiyle doğan sonucun çizdiği anayol demektir. Onun için doğrudur, isabetlidir” (Goloğlu, 1972:145) demektedir. Ozankaya, Türk

Devrimi'nin "... yalnız Türk Ulusu için değil ... tümüyle uygar insanlık için 20. yüzyılın bitiminde hâlâ onca özlenen bir 'uygarlık tasarımı' değerinde" olup, "yapılışındaki devrim mühendisliği ustalığıyla bir uygarlık tasarımı özelliği" (1995: 14) taşıdığını belirtmektedir.

Cumhuriyet'in kuruluşunda yurttaşların aktif katılımını dışlayan, toplumsal ve siyasal muhalefeti bastıran tek parti yönetimi, kimi modernleşme hamleleri yapmak adına hızlı adımlar atmaya yönelmiştir. Bu yöntemin, iktidarı otoriterleşme tuzağına doğru sürüklediği ileri sürülebilir. Ozankaya'nın Hakkı Baltacıoğlu'ndan iktibas ettiği şu satırlar bu iddiayı desteklemektedir: "Atatürk devrim karşıtı eski güçlerle savaşarak devrim yapmadı. Devrime karşı savaşacak olanlara savaşma fırsatı bırakmayan devrim ustalığıyla ulusunun aziz kanını esirgemesini bildi. Bunun için de O'na minnettarız" (1995: 15). 20. Yüzyılın ilk yarısında Türkiye'nin de çeperinde bulunduğu Batılı devletler de benzer bir hastalığa yakalanarak İtalya'da Mussolini öncülüğünde faşist otoriter rejimi, Almanya'da Hitler'in Nasyonal Sosyalist partisi ile totalitarizmi, Portekiz'de ise baskıcı Salazar hükümetini ortaya çıkarmıştı. Adı geçen toplumlar tıpkı Türkiye gibi yakın geçmişinde hanedanlıklara dayalı monarşilerle yönetilirken halk egemenliği rejimine geçmeye çalışsalar da otoriterleşme tuzağına yakalanmışlardı. Türkiye'de kurulan yeni rejim de parti ile devleti iç içe geçirerek hem ideolojik bir hegemonya kurmuş hem de muhalif fikirlerin barınmasına müsaade etmeyen bir siyasal düzen oluşturmuştu. Hükümette şeffaflığın ve hesap verebilirliğin imkânı kalmadığı parti devlet bütünleşmesinde, devlet kadroları liyakattan uzak bir şekilde oluşturulmuştu. Öte yandan devlet kurumlarıyla sınırlı kalmayan siyasal iktidar, toplumsal düzeni de belirlemeye girişmiştir. Erdoğan (1999b: 127) tek tip insan yetiştirme hedefini, "... bütün toplumu belirli bir kalıba sokmak ve bireyleri her bakımdan standartlaştırmak isteyen bir anlayışın doğal sonucu" olarak tanımlamaktadır. Tüm bunların toplum tarafından gönüllü ya da zorunlu olarak kabul edilmesi için gerekli olan altyapı resmi ya da tekelci ideoloji tarafından sağlanmıştır. Erdoğan'a göre (1999b: 128) ideolojik devlet, bireylerin özgürce kendilerini ifade etmelerine, birey ve grup farklılaşmasına, devlete karşı insan haklarının ileri sürülmesine izin vermez; bireyler ve gruplar arasında inançlarına, dünya görüşlerine ve hayat tarzlarına göre ayırım yapar. Totaliter sistemlerde toplumsal tasarım bir ideoloji çerçevesinde yapıldığından, toplum mühendisliği, "ideolojik devlet" kavramında ele alınmalıdır.

Bir Uygarlık Tasarımı Olarak Şapka Kanunu

19. yüzyıl boyunca Batı dünyasıyla artan ilişkisi doğrultusunda yurt içinde elçilikler açmaya ve yurt dışına öğrenci göndermeye başlamasının ardından Osmanlı Devleti, modern devlet ve bürokrasi kurmak adına kıyafet reformuna da girişmiştir. Bu kapsamda II. Mahmut tarafından 1829 tarihinde gerçekleştirilen kıyafet reformuyla yalnızca ulemanın cübbe ve sarık kullanmasına müsaade edilirken, diğer tüm sivil memurlara fesh takma zorunluluğu getirilmiştir (Kılıç, 1995: 530). Kılık kıyafet özellikle de başlığın, kişinin toplumsal statüsü ile dini inancını gösterdiğinden hareketle, çok uluslu ve çok dinli bir toplumsal düzene sahip Osmanlı'da dini, etnik, kültürel her kesimin değişik giyinme biçimleri vardı. Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan topluluklar kendilerine özel kıyafet ve başlıklarıyla farklı görünümlere sahiptiler. Ayrıca Aysal'ın belirttiği gibi herkesin hangi sınıf memur ya da asker olduğu başındaki kavuğundan, sırtındaki kürk ve cübbesinden anlaşılırdı (2011: 5). Öte yandan geç Osmanlı dönemindeki modernleşme yönelimi Batılı tarz kıyafetleri yaygınlaştırmaya başlamıştı. İmparatorluğun başkenti İstanbul'da Bab-ı Ali'nin üst düzey bürokratları, gazeteciler ve yurt dışından mal alıp satan tüccarlar, fesh gibi başlığın yanında redingot ve pantolon gibi Batılı kıyafetlere alışmıştı ancak Rumeli ve Anadolu'daki nüfusun büyük bir kesimi bu tarz kıyafetlere henüz mesafeliydiler. Kısaca Osmanlı nüfusu içinde dar bir kesime özgü olan Batılı kıyafetlerin yaygınlaştırılmaya çalışılmasının sebebi, dini kimlik ve görünümünden arındırılmış, sivil ve askeri bürokraside görevlilerin birbirleriyle uyumlu bir bütün yaratma çabasıdır. Bir İngiliz subayı, kıyafet ve ulus olma arasındaki ilişkiyi bir törendeki gözlemlerinden hareketle şu şekilde anlatmıştır:

“... Karşılama gelen halkın kiminin başında fes, kimininkinde kalpak, kimininkinde sarık, kimi başına bir bez parçası bağlamış; kiminin sırtında aba, kiminde cepken, kiminde yelek; kiminin bacağına şalvar, kiminde pantolon, kiminde uzun beyaz külot; kiminin ayağında çarık, kiminde yemeni, kiminde iskarpin, kiminde potin... Demek ki bunlar henüz ulus değil!...” (Aktaran Aysal, 2011: 12)

Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan kılık kıyafetle ilgili düzenlemelerin Cumhuriyet'teki en çarpıcı örneği Şapka Kanunu'dur. Şapka, hem “çağdaşlaşma”nın bir sembolüymüş gibi ona taşıyamayacağı bir anlam yüklediğinden hem de tüm memurların hatta sıradan bir insanın bile gündelik

hayat pratiğini etkilendiğinden, Cumhuriyet projesinin sembolik anlamı en büyük devrimlerinden biridir. Aydemir (1999: 222), Mustafa Kemal'in en cüretli hareketini "kendi milletine, hem de inkılap anlamı ile şapkayı milli serpuş olarak kabul ettirmekteki karar ve cesareti" olarak görmektedir. Aydemir, Şapka Kanunu'nun çağdaşlaşma projesindeki rolünü şu şekilde anlatmaktadır:

"1925'teki kıyafet inkılabı ile o, kadın, erkek bir milletin hem iç, hem dış görünüşünü, yeniden yoğuracak ve Türkler, Şark ruhunu ve Şark damgasını atıp, kendilerinin bütün anlayışı ve davranışlarına damgasını vuran Şarklı çemberinden çıkacaktı. Kıyafetleri ile de batı alemine katılacaklardı." (1999: 224).

"Şapka Kanunu öncesi 27 Ağustos 1925 tarihinde yaptığı konuşmada Mustafa Kemal milli bir kıyafet gerekliliğini ve milletin sahip olduğu cevherin, altı kaval üstü şişhane bir kıyafetle gölgenmemesi, kısaca cevherin üstündeki çamurun temizlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

"Bizim kıyafetimiz milli midir? (hayır sesleri)... Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet olur mu arkadaşlar? (hayır, hayır katiyen sesleri). Çok kıymetli bir cevheri çamurla sıvayarak enzarı âleme göstermekte mana var mıdır?... Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeye mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâyük bir kıyafettir. Onu iktisâ edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, caket, ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemsi serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi frak gibi... İşte şapkamız diyenler vardır. Onlara diyeyim ki çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz..." (Aktaran Aysal, 2011: 14)

Şapka Kanunu, 25 Kasım 1925'te Konya Milletvekili Refik Bey ve arkadaşları tarafından teklif edilmesinin ardından muhalefetten arındırılmış bir Meclis'te bile Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkılrsa da yapılan tartışmalardan sonra kabul edilmiştir:

Madde 1: TBMM alazaları ile idare umumiye ve mahalyeye ve bilimüm müessesata mensup memurun ve müstahdemin Türk

milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumî serpuşu şapka olup buna münafi bir itiyadın devamını Hükümet meneder (Türkiye halkının da genel başlığı şapka olup, buna aykırı bir alışkanlığın sürdürülmesini hükümet yasaklar.) (Aktaş, 1991:145).

Bursa Milletvekili Nurettin Paşa, Şapka Giyilmesi Hakkında Kanun'un "en geniş ve ileri özgürlük idaresinin gerçekleştirilmesini üzerine almış olan cumhuriyet kavramı ile karşıt ve bu yüzden Anayasa'ya aykırı olduğunu" bildiren bir yazılı önerge vermiştir. Nurettin Paşa'nın yazılı önergesi üzerine Refik Bey söz alarak şapka giyilmesi konusunda Bursa'nın herkese örnek olduğunu hatırlatarak "millet asrî ve medenî hayatın şartlarından olan şapkayı, kendiliğinden giymiştir. Artık onu milletin başından alacak hiçbir el kalmamıştır" (Eyicil, 1996: 200) demiştir.

Kıyafet, ulus olma yolundaki bütünleştirici işlevine ek olarak modernleşmenin de bir basamağı olarak görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'ta da vurguladığı gibi, şapka ve modernleşme arasında Cumhuriyet kadrolarına göre kuvvetli bir bağ bulunmaktadır:

"Efendiler, milletimizin başında cahil, aflet ve taassubun ve ilerleme ve uygarlaşma düşmanlığının simgesi olan fesi atarak onun yerine bütün uygar dünyanın başlık olarak giydiği şapkayı giymek ve bu suretle Türk milletinin uygar yaşamdan düşünce olarak da farklı olmadığını göstermek gerekliydi. Bunu Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükteyken yaptık." (2015: 664).

Kanun'dan sonra gazete ve dergilerde şapka fazlasıyla yer etmeye başlamış, yazılarda şapkayı öven, fesi ve feslileri yeren bir içerik hâkim hale gelmişti. Hükümetin yürüttüğü çeşitli propaganda yöntemleriyle, insanlar arasında da feslilerin aleyhinde bir hava oluşmuştu. İmrag'ın aktardığına göre polisler kamusal alanlarda (caddelerde, köprülerin her iki tarafında, tiyatrolarda, sinemalarda, vapur iskelelerinde, şimendüfer istasyonlarında ve tramvay bekleme yerlerinde) şapka dışındaki tüm başlıkları toplamıştı (27 Kasım 1927 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinden aktaran İmrag, 2022: 552). Polis şapka taklidi külahları da hedefine almıştı. *İkdam* gazetesinin "Şapka Hakkında" başlıklı haberine göre (27 Kasım 1927) yasaklanan başlıkların dışında, "şapka taklidi alelacayıp külah giyenlere de ihtarda bulunarak başlarından bu gibi acayip münasebetsiz ve şekilsiz başlıklar alınmıştır (aktaran İmrag, 2022: 552). Bu dönemde, eski battaniye ve çuvallardan yapılan şapkalara ek

olarak Kanun'a karşı gelmemek için mevsim kış olsa bile melon şapkalar ya da kadınların evde diktikleri bez şapkalar giyilmiş, hatta ayrımı bilinmediği için kadın şapkası giyenler bile olmuştu (Doğaner, 2004: 160).

Bu şekilsiz başlıkların birkaç sebebi bulunmaktadır. Öncelikle henüz insanlar şapkaya alışmadığından hangi şapkanın nerede nasıl giyileceği bilinmiyordu. Yazlık şapka, kışlık şapka, kır şapkası, otomobil şapkası, cenaze törenleri şapkası, resmî kabullerde giyilecek şapka gibi şapka türleri üzerinde tartışmalar başlamıştı bile. Gazeteler, "hangi şapka nerede giyilir", "şapkayı nasıl giymeli" gibi şapka ile ilgili adab-ı muâşeret kurallarını işledikleri köşeler açmışlar; "şapka giyimi" kültürünü öğretmeye girişmişlerdi. İkinci olarak hem memurlara zorunlu tutulduğundan hem de bu dönem şapka giyilmesine yönelik kuvvetli propaganda yapıldığından, talebin zorunlu olarak çok, arzın az olması sebebiyle şapka fiyatları çok yüksekti. İmrag'ın belirttiğine göre, bu dönemde yurt dışından ikinci el şapkalar Türkiye'ye getiriliyor, İtalya ve Fransa'dan şapka ithal ediliyor, eski fesler şapkaya dönüştürülmeye çalışılıyor, yeni imalathaneler açılıyor ancak yine de şapka fiyatları düşmüyordu. Bu sebeple Hükümet, şapka almakta zorluk çeken memurlarına "şapka avansı" adıyla bir yıl vadeli borç vermeye başlamış, sonrasında bu borcu ödeyemeyen memurlara af getirmişti (2022: 564-70).

Yeni devlet düzenin ve rejimin müktedirleri, fesi cehalet ve taassubun simgesi sayarken, şapkayı Türk milletini medeni toplumlardan farkı olmadığını işaret eden bir simge sayıyordu. Doğan'a göre Şapka Kanunu'nu, Batılılaşmanın yanında eskiyi hatırlatan, yeni olanın yerleşmesini engelleyen ya da geciktiren her şeyin katı tedbirlerle bertaraf edilmesine yönelik bir girişim olarak görmek gerekmektedir (2021: 129). Şapka Kanunu, Yakup Kadri, Reşat Nuri Güntekin gibi başından beri modernleşme ve Cumhuriyet düzeninin yanında olan aydınlar tarafından sessiz bir muhalefetle karşılasalar da kurmaca metinlerinde Tanzimat'tan beri süregelen fes-şapka karşıtlığı ekseninde tartışmışlardır.

Yakup Kadri *Panorama* adlı romanında Anadolu şehrinin önde gelen eşraflarından olan Tahincizade Emin Efendi karakteri aracılığıyla Şapka Kanunu'na pasif itaatsizlik örneği sunar. Reşat Nuri ise sarıklılar-fesliler çatışması üzerine kurduğu *Yeşil Gece* romanında feslileri şapkalıların öncü simgesi olarak yansıtmaktadır. Şapka üzerine bina edilen kurmaca eserlerin yanında çağdaşlık atılımı olarak devrimlere konu olan Şapka Kanunu'na ilişkin en sert muhalefet sürgündeki muhalif aydın olan Halide Edip Adıvar'dan gelmiştir. Tıpkı Reşat Nuri Güntekin ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi en

başından beri Mustafa Kemal Paşa ile onun kurmak istediği yeni rejimin taraftarı olan Halide Edip, bir süre sonra fikri anlaşmazlık gösterdiği için yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Yeni kurulan devlet düzenine kimi eleştirileri olmakla birlikte Cumhuriyet'in getirdiği çağdaş yaşamın gereği olan Medeni Kanun, laiklik gibi devrimlerden bir milim bile geri adım atılmasının en ilkel topluluğa dönmek olduğunu 1950'lilerin başında Meclis kürsüsünden söylemiş bir aydındır (*TBMM Tutanak Dergisi*, 07.05. 1951: 91). Halide Edip, Türk toplumundaki değişimi en radikal şekilde gözler önüne seren Şapka Devrimi'ni yüzeysel bulduğunu dile getirir (Enginün, 1978: 438). Şapka Kanunu gibi bir düzenlemenin diğer devrimlerin niteliğine de gölge düşürdüğünü ileri süren Halide Edip, topluma zorla giydirilmeye çalışılan bu sembolün tepkiye yol açacağı, ayrıca şekilci ve sakil kaldığı fikrindedir.

Öte yandan Batı basını ve yabancı gözlemciler için Şapka Devrimi rağbet gören bir gelişmedir. Batı kamuoyunda Şapka Kanunu'nu ile ilgili hem muhafazakâr hem de devrimci perspektiften yorumlarla karşılaşılmıştır. Sözgelimi İngiliz basınında Şapka Kanunu bir gün içinde yerleşik bir geleneği kaldırma girişimi olarak görülmüş, Türkiye'de kılık kıyafete yönelik düzenlemeler modernleşmenin bir gereği sayılsa da yabancı sayılan Avrupalı bir tarzı kopyalamanın doğru olmayacağı dile getirilmiştir. *Manchester Guardian* isimli İngiliz gazetesinde, kafaları değiştirmenin zor fakat başlıkları değiştirmenin kolay olduğu iddia edilerek, söz konusu düzenlemenin uzun ömürlü olamayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca bu yenilikte yurttaşların fikirlerinin alınmadığı, hızlı ve sert önlemlerle bir politika yürütüldüğü yorumunda bulunulmuştur (Doğaner, 2004: 240). İngiliz kamuoyunun tersine o dönemde Türkiye'de bulunan Fransız gözlemci ve gazeteciler ise ilk kez bir İslam ülkesinin Aydınlanma felsefesi, liberalizm ve rasyonalizm gibi Batı'yı inşa eden değerler düzenini benimsediği görüşündedirler. Yeni Türkiye'nin II. Mahmut'tan beri kimi zaman sert kimi zaman tedrici düzenlemelerle yürüdüğü yolda Mustafa Kemal'in kararlılığından duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Fransız gezgin Genzention'un gözünden Şapka Devrimi, Türkiye'de yaşayan müminlerin yani Müslümanlar ile imansız sayılan Hristiyan nüfus arasındaki bölünmüşlüğe son vermektedir (Genzention 133-137'den aktaran Yavuz, 1995: 314). Zira her iki kesim de Şapka Kanunu ile aynı başlığı takmaya başlamıştır. Şapka Kanunu tek başına değil fakat diğerleriyle birlikte ele alındığında Fransız basınının bu değişikliği İslam coğrafyasındaki bir ülkede Aydınlanmacı hareketin bir parçası olarak görme eğiliminde oldukları söylenebilir.

Olağanüstü Yetkilere Sahip Devrim Mahkemeleri

Cumhuriyet rejimi, kişilerin değil yasaların egemen olması, gücün kişiye değil kamuda bulunması ve herkesin yasalar önünde eşit kabul edilmesi nedeniyle monarşi, aristokrasi ve despotizmden ayrılır. Bu bağlamda cumhuriyetler, kadiri mutlak hükümetlerin ve iktidarların sınırsız yetkilerle donatıldıkları rejimler değildir. Öte yandan Amerikan ve Fransız Devrimleri sonrasında kurulan cumhuriyet idarelerinde, kurucu iktidar sorunu ortaya çıkmıştır. Eski düzene son vererek yeni toplumsal, hukuki ve siyasal düzeni kuran önderlerin yasaların üzerinde bir kudretle donatılmaları, kuruluş sürecindeki cumhuriyetlerin yasa önünde eşitlik ve sınırlı iktidar ilkelerine zarar verme tehdidi içermektedir. Türkiye'de Meclis eliyle gerçekleşen kuruluş ve kuruluş sürecinde Teşkilatı Esasiye Kanunu ile hükümet sistemi olarak erkler ayrılığı ilkesi uygulanmamıştır. Yasama, yürütme ve fiili (de facto) olarak yargı yetkisi halk egemenliğinin bir uzantısı olarak Meclis'te toplanmıştır. Halkın temsilcisi sıfatıyla yalnızca Meclis'in yetkilendirildiği meclis hükümeti sistemi, bir süre sonra keyfiyet ve sınırsız bir güç birikimine neden olmuştur. Cumhuriyetin kuruluş köklerine sirayet eden bu durumun sonucu yargı erkinde ortaya çıkmış görünmektedir.

Yeni devlet düzeninde meclis hükümeti sistemi yani erkler birliğine dayalı bir hükümet sistemi kurulduğu için yargı bağımsızlığından söz etmek zordur. Barış dönemi İstiklal Mahkemeleri, üyelerinin milletvekilleri arasından seçilmesi (67 üyeli Mahkeme'nin sadece 26'sı hukukçudur; Ülker, 2015: 24), temyiz mekanizması olmadığından kararlarının ivedilikle uygulanması, hukukla bağlı olmaması gibi birçok açıdan diğer mahkemelerden farklılaşan özel mahkemelerdir. İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasında hukukî dayanak; TBMM tarafından kabul edilen 29 Nisan 1920 tarih ve 2 No'lu Hiyanet-i Vataniye Kanunu, 11 Eylül 1920 tarih ve 21 No'lu Firariler Hakkında Kanun'dur (Eyicil, 1996: 189). Kanunları müteakip bunların uygulanması amacıyla Meclis'e 14 yerde İstiklâl Mahkemeleri kurulmasına dair bir teklif getirilmiş, bu 14 bölge içinden 7'sinde (Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı ve Diyarbakır) acilen mahkeme kurulması karara bağlanmıştır. Bunlar Birinci Dönem ya da Savaş Dönemi Mahkemeleri (1920-1922) olarak nitelendirilmektedir ve bu sebeple çalışmamızın kapsamı dışındadır. Çalışmamız, İkinci Dönem ya da Barış Dönemi Mahkemelerinin Cumhuriyetin modernleşme atağını hızlandırmadaki rolü ile ilgilidir.

İstiklal mahkemelerinde görev yapacak hâkimler mebuslar arasından seçilmiştir. Aslında bu uygulama o dönemki anayasal çerçeveye çok da ters bir durum değildir, çünkü bu dönemde Meclis zaten yasama, yürütme ve

yargı fonksiyonlarını bünyesinde toplamıştır. Mahkemenin kurulmasının ardından, mahkemede görev yapmak için seçilen mebuslar bir beyanname yayınlayarak mahkemeleri tarif etmişlerdir:

“Hülasa İstiklâl Mahkemeleri vatani bugünkü ağılatıcı vaziyetten kurtarıp evvelki şerefli mevkiine çıkarmak için elini vicdanının üzerine koyarak Allah’ın inayetine sığınır, vatan hainleri hakkında ceza verir ve vatan ve millet istiklali kaygusundan başka bir şeyi düşünmez, yalnız Allah’tan korkar, içtihadında fevkalade müstakil bir heyettir...” (Ülker, 2015: 24).

İstiklâl Mahkemeleri başlangıçta ordudan firar edenleri yargılamak için kurulsun da zaman içinde mahkemelerin yetkileri ve baktığı suçların türleri genişledi. Bu mahkemelerde gasp, ayaklanma, asilere katılma ve yardım, asker ailesini dağa kaldırma, askerî eşyayı satma, çalma, saklama, casusluk, düşmana katılma, emniyeti suiistimal, firar, firara yataklık yapma ve sebebiyet verme, hıyanet, hırsızlık, kanunsuzluk, katl, rüşvet, eşkıyalık, irtica, Atatürk’e suikast, iftira, hükümete muhalefet gibi suçlar ele alındı (Eyicil, 1996:189).

Ankara İstiklâl Mahkemesi dışındakiler 17 Şubat 1921’de kaldırılmış ama görülen lüzum üzerine aynı yıl ağustos ayı içinde yeniden çalışmaya başlamıştır (Gürsoytrak, 1995:10). İkinci açılışlarında mahkemeler, Mustafa Kemal’in olağanüstü yetkilerle donatılması hukukî olarak Başkomutanlık Kanunu gereği Mustafa Kemal’e bağlanmıştı (Aybars, 1975:145). Yeni kurulan mahkemelerin (Konya, Kastamonu, Samsun, Yozgat) üyelerini de bu sebeple Meclis değil, Mustafa Kemal Atatürk seçmişti.

Mahkemeler açılmadan önce Meclis’te önemli tartışmalar yaşanmış hem baktığı davaların çeşitliliği hem de sahip olduğu yetkiler eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin de etkisiyle, idam cezalarının hızlı infazının önüne geçmek amacıyla mahkemelerin yetkileri kısıtlanarak idam kararlarının Meclisin onayıyla infaz edilmesini ve savcılarının yetkilerinin genişletilmesini öngören İstiklâl Mehakimi Kanunu Meclis’te kabul edilmiştir. Aybars’ın yorumuna göre bu Kanun ile, İstiklâl Mahkemeleri kuruldukları sıradaki “ihtilâl mahkemeleri” niteliğini kaybetmiştir (Aybars, 1975:183). Ancak aynı yıl Meclis tatile girince, bu yetki geri verilmiş, İsmet Paşa’nın önerisiyle de bu yetki tekrar kalıcı hale getirilmiştir (Ülker, 2015: 40)

Barış döneminde İstiklâl Mahkemeleri, savaş dönemi mahkemelerinden farklı olarak daha çok rejimin sağlamlaştırılması ve önündeki engellerin

kaldırılması yönündeki davalara bakmıştır. Bu davalarda genel olarak hukuki temel 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu olmuştur. Takrir-i Sükûn Kanunu “Gericiliğe, ayaklanmaya ve memleketin sosyal düzenini, huzur ve sükûnunu, güvenliğini ve asayişini bozmaya neden olacak bütün kuruluşlar, kışkırtmalar, girişimler ve yayınları, hükümet, Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan doğruya ve idare olarak yasaklamaya yetkilidir. Bu gibi eylemleri hükümet İstiklâl Mahkemesi’ne verebilir” (Turan, 1995:117) şeklindedir. Bu Kanun’da bulunan “sosyal düzen” ve “güvenlik” kavramları aslında belirsiz ve ucu açık nitelemelerdir. Bu iki kavrama dayanılarak her türlü suç bu kapsama sokulabilir ve kişiler mahkemelerde yargılanabilirdi. Nitekim öyle de olmuştur ve İstiklâl Mahkemeleri çok çeşitli davalara bakmıştır. Bunlar arasında, bazı gazetelerin kapatılması ve gazetecilerin tutuklanması ile sonuçlanan Gazeteciler Davası, Şeyh Sait Ayaklanması ve bununla ilişkilendirilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası davaları bulunmaktadır.

İkinci dönem İstiklal Mahkemeleri Şapka Kanunu’na muhalefet amacıyla Kayseri, Sivas, Tokat, Rize, Erzurum, Giresun gibi birçok ili gezerek seyyar yargılamalarda bulunmuştur. Örneğin Kayseri’de tüm mahalle muhtarlarını yargılamış, şapka giymeyen şehir esnafını sorgulamıştır. Seyyar mahkemelerde sayısı tam da belli olmayan binlerce sanık şapkaya muhalefet etmekten yargılanmıştır. Rize’de 2 günde 143 kişiyi yargılamış, bunlardan 8 kişi idama, 14 kişi 15 yıl, 22 kişi 10 yıl, 10 kişi de 5 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Giresun’da 60 kişi yargılanıp, bunlardan 2 kişi idama, 3 kişi 15 yıl, 6 kişi 5 yıl hapse mahkûm edilmiş; Maraş’ta ise 6 kişi idama, 14 kişi ise 15 yıl hapse mahkûm edilmiş, Eyicil’in verdiği bilgiye göre (1996: 204) Maraş’taki idam cezaları aynı gün öğleden sonra infaz edilmiştir.

“K.Maraş’ta tutuklamalara devam edildi. Bir kısmı evinde, bir kısmı ikindi namazına gelince camide tutuklandı. Şapka aleyhine yürüyüşün arkasından tutuklananlara çok sert davranıldı. Bir kısmı ağır şekilde dövüldü, hakarete uğradı, hatta işkence edildi. Tahakküm altında tutukluların zorla ifadesi alındı ve bu ifadenin altı tutuklulara yine zorla imzalatıldı.” (Eyicil, 1996: 204).

Mustafa Kemal 22 Eylül 1925’te yaptığı bir konuşmada, “Bir zamanlar bu milletin başına fes giydirmek için Şeyhülislamı değiştirdi, fetvalar çıkarıldı. Takdire değer ki, bugün milletimiz böyle duygusuz, anlamsız, mantıksız araçların hiçbirini gerekli görmüyor” (Goloğlu, 1972:145) demiştir. Mustafa Kemal bu konuşmayı yaptığı günlerde henüz şapka devrimine ve diğer

devrimlere karşı ayaklanmalar başlamamıştı. Mustafa Kemal, devrimlerinin halk tarafından itirazsız bir şekilde kabul edileceğine dair fazla iyimser bir tablo çizmiştir. Ancak olaylar çıkıp da devletin tüm güçleri seferber edildiğinde, insanların alışkanlıklarını ve bildikleri yolu bir Kanun ile değiştirecekleri, o yüzden “duygusuz” bazı araçlara ihtiyacı olduğu ortaya çıkmıştır. Halide Edip, Şapka Kanunu’na gösterilen tepkileri şöyle yorumlamıştı: “Devrimler arasında en ciddî muhalefeti yaratan Şapka Kanunu’na sokaktaki adamın karşı koyması, Kanun’u yapan adamların hareketinden çok daha Batılı idi. Çünkü, şapkaya karşı koyanların çoğu, ekonomik nedenler dahil, birçok haklı temellere dayanıyordu” (Aktaş, 1991:147).

Mahkeme kurulunun oturduğu yerin arkasında büyük levha ile “İstiklâl Mahkemesi Mücadelesinde Yalnız Allah’tan Korkar” yazısı asılıydı. Bu sözden de anlaşılacağı üzere İstiklâl Mahkemeleri’nin verdiği cezalarda ve aldığı idam kararlarında hesap vereceği herhangi bir üst otorite yoktu. Ayrıca, Mahkemelerin elinde çok güçlü bir silah vardı ki bu, verilen idam cezalarının temyizinin olmaması idi. İstiklâl Mahkemesi hâkimlerinden Kılıç Ali bu konuda *Hatırat*’ında şöyle yazmaktadır:

“Mahkemelerin verdikleri hükümlerin temyizi kabil değildi. Hükümler derhal infaz edildiği için bu ağır mesuliyet karşısında dava, kılı kırk yararcasına tetkik edilir, bu sebeple de muhakemeler, büyük itina ile halk efkârı önünde açık olarak cereyan ederdi.” (Kılıç Ali, 1955:13).

Kılıç Ali’nin bir mahkeme hâkimi olarak tersini iddia etmesi pek beklenmese de bazen yüzleri bulan gruplar halinde yargılamalar yapan İstiklâl Mahkemesi’nin bu davalara ne kadar itina gösterdiği fazlasıyla tartışmaya açıktır. Kılıç Ali’nin *Hatırat*’ında örneğin öğle vakti verdiği bir idam kararından dolayı uykusunun kaçması, vicdanının rahatsız olması ve ertesi gün sabahın çok erken bir saatinde mahkemeye giderek bu kararın değiştirilmesini sağlaması ve işin daha kötüsü idam kararı verilen bu gencin aslında zaten suçsuz olması Kılıç Ali’nin kendi ağzından dökülen itiraflarıdır. Yine Kılıç Ali’nin *Hatırat*’ında “İdamına karar verilen bir genç nasıl kurtulmuştu?” (1955: 15-17) başlığı altında “Kurşuna Dizilmeyi Beklerken” başlıklı bölümdeki dava, aslında bu mahkemelerin ne kadar hızlı ve özensiz çalıştığının, dahası neden bir onay ve temyiz mekanizmasına ihtiyaç olduğunun da bir göstergesidir.

Sonuç

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşu hem III. Selim ile başlayan modernleşme hedefinin son hamlelerinden biridir hem de eski düzenden kopuşun bir ivmesi olarak görülebilir. Cumhuriyet idaresi, adım adım yeni dünya düzenine uyum sağlayan Osmanlı Devleti'ne göre radikal bir devrim yapmıştır. Öte yandan başta Fransa olmak üzere 19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyıl boyunca monarşiden yani tek kişinin egemenliğinden halk egemenliğine geçen toplumlar, otoriter nitelikler gösteren bir cumhuriyet olmaktan kaçınmamıştır. Bu çalışmada çağdaş uygarlık düzenine yaklaşma aceleciliğinin çağdaşlaşma adına toplum mühendisliği yapmaktan geri kalamadığını ve bu uğurda güçlü hükümet olmanın verdiği yetkilerin sert tedbirlerle kullanıldığı iddia edilmiştir. Bu iddia Devrimler içinde çok tartışma yaratsa da yüzeysel sayılabilecek Şapka Kanunu ile Devrim adına muhafızlık yaparak siyasi davalar gören İstiklal Mahkemeleri üzerinden tartışılmıştır. Cumhuriyet kurulmasıyla başlayan süreçte, sadece hukuki sistem yeni rejime uygun olarak revize edilmemiş, toplumsal hayatın da yeni ideoloji çerçevesinde yeniden şekillenmesi, ama bunun hızlı bir şekilde gerçekleşmesi amaçlanmıştır. Modern, Batılı ve milli bu yeni devletin, düşüncesi ve hareketleriyle olduğu kadar kılık kıyafeti ile de uygar olduğunu gösterecek yeni bir halkın toplum mühendisliği ile inşasında şapka hamlesi özel ve sembolik bir yer tutmaktadır. Şapka Kanunu'nu takiben ulusal boyutta olmasa da yerel düzeyde valiler, kaymakamlar ya da yerel meclisler aracılığıyla erkeklere şalvar, kadınlara çarşaf giyme yasağı getiren uygulamalar da olmuştur (Şalvar Yasakları Samsun, Adana, Tarsus, Maraş, Elazığ, Diyarbakır: Duman, 2018; Çarşaf Peçe Yasakları Tirebolu, Trabzon: Sarışaman, 1998). Bu yasaklar Duman'ın (2018: 47-53) vurguladığı gibi şapka ile benzer şekilde hem geçmişle bağı koparma hem de Batılı normları benimsemiş yeni bir kimlik yaratma hedefiyle gerçekleştirilmiştir.

Devrimlerin tamamlayıcı mekanizması olarak İstiklal Mahkemeleri'nin özellikle devrimlere muhalefetten yaptığı yargılamalar, devletin yargı eliyle bu amacı gerçekleştirmeye çalıştığının göstergesidir. Bir dönem Atatürkçü Düşünce Derneği başkanlığını da yürüten M. Suphi Gürsoytrak İstiklâl Mahkemeleri hakkında "Aradan 75 yıl geçtikten sonra olayları objektif olarak değerlendirdiğimizde, İstiklâl Mahkemeleri'nin görevlerini özveriyle, tam hakkını vererek yaptıklarını, ülke birlik ve bütünlüğünün sağlanmasında önemli katkıları olduğunu görüyoruz" (Gürsoytrak, 1995:10) demektedir. Gürsoytrak'ın gözardı ettiği bir konu vardır. Baskı ve zor kullanılarak devrimlere karşı gelenler cezalandırılabilir, kısa vadeli çözüm olarak

cezalandırılmıştır da, ancak bu acelecilik çok daha uzun vadeli başka toplumsal ve siyasal sorunların temelini oluşturmuştur. Toplumsal muhalefet, sadece görünür olmaktan çıkmış ya gizlenerek kendini korumuş ya da daha dar bir grup tarafından görünür kılınmıştır. Aybars ise bu mahkemelerin hukukî olmadığını ve tarihî ve siyasî zorunluluğa dayandığını ve hukukî dayanağı, yetkileri ve çalışma usulü bakımından birer ihtilal mahkemeleri olduğunu ve bu sebeple ideal bir adalet sistemi olamayacağını iddia etmektedir (1975:225-26). Yine Aybars'ın yorumuna göre mahkeme üyelerinin hemen hepsi genç ve ihtilâlcî karaktere sahip insanlardı. Bu sebeple kararlarında bu ihtilâlcî ruh ortaya çıkmıştı.

Bugün hâlâ canlılığını koruyan tartışmaların temelini bakıldığında ve yine toplumun belki de resmî ideolojiye karşı yaşadığı güçlü muhalefet göz önüne alındığında, toplumsal dinamikleri bastırarak, toplumu cansız bir varlık gibi tasarlama çabasında olan hiçbir ideolojinin bunu tam anlamıyla başaramadığı görülmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu tarz devrimler "biçimci" olmakla eleştirilmiş, toplumun yüzyıllar boyunca oluşturduğu ve zaman içinde kendiliğinden dönüştürdüğü alışkanlıklarının toplum mühendisliği ile değiştirilemeyeceği iddia edilmiştir. Toplum, devletle ilişkilerinde değil ama kendi kılcal damarlarında değerlerini koruma refleksi göstermektedir. Bu sebeple kanunla, mahkemeyle, baskı ve zorla bir illüzyon ya da sihir gösterisinde olduğu gibi kısa bir zamanda "şapkadan modernleşme çıkarılması" mümkün olmamış olsa da Cumhuriyet biçimsel devrimlerden ibaret değildir ve bir bütün olarak bitişi olmayıp uzun vadeye yayılmış hâlâ devam eden bir projedir.

Kaynakça

- Aktaş, C. (1991). *Tanzimat'tan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2015). *Nutuk*. Ed. N. Bayramoğlu, K. Güran. Ankara: Kaynak Yayınları.
- Aybars, E. (1975). *İstiklâl Mahkemeleri*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Aydemir, Ş.S. (1999). *Tek Adam: Mustafa Kemal 1922-1938*. Cilt III. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aysal, N. (2011). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10(22), 3-32.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar-Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2020). *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, M. (2021). "Türk Romanında Sembolik Değerler Bağlamında Fes- Şapka Mücadelesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 61(1), 123-149.
- Duman, Ö. (2018). "İktidar ve Beden: Cumhuriyet Döneminde Çukurova ve Çevresinde Şalvar Yasağı", *International Journal of History*, 10(5), 43-54

- Enginün, İ. (1978). *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 2398.
- Erdoğan, M. (1999a). *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Erdoğan, M. (1999b). Tek Tip İnsan ve Totalitarizm. *28 Şubat Süreci içinde* (s.127-130). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Eyicigil, A. (1996). "İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanan K. Maraşlılar", *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, 102, 189-236.
- Doğaner, Y. (2004). "Bir Modernleşme Modeli Olarak Atatürk İnkıpları", *Atatürk Dergisi*, 4(1), 153-187.
- Goloğlu, M. (1972). *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Gürsoytrak, M. S. (1995). "İstiklâl Mahkemeleri", *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 1(12), 9-10.
- Kaya, İ. (2022). "Şapka İnkılabının Sosyo-Ekonomik Yönleri: Şapka İthalatı, Yerli Üretim ve Halka Yansımaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 106, 545-58.
- Kılıç, A. (1955). İstiklâl Mahkemesi *Hatıraları*. İstanbul: Sel Yayınları.
- Kılıç, S. (1995). "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(16), s. 529-547.
- Ozankaya, Ö. (1995). "Bir Uygarlık Tasarımı: Türk Devrimi", *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, 1, 14-16.
- Sarışaman, S. (1998). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Kıyafeti Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(21), 97-106.
- Tanör, B. (1998). *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Tunçay, M. (1992). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tunçay, M. (2012). *Eleştirel Tarih Yazıları*. Haz. Bahadır Türk, Hamit Emrah Beriş. Ankara: Liberte Yayınları.
- Turan, Ş. (1995). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Birleşim 73, C.7, (07.05.1951). Erişim adresi: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c007/tbmm09007073.pdf> (10.12.2018).
- Ülger, E.K. (2023) "Silindir Şapka Giyen Köylü" Öyküsünü Şapka Devrimi ve Beden Temsilleri Üzerinden Okumak", *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 457-483.
- Ülker, İ. (2015). "İstiklâl Mahkemelerinin Yargılama Usulü", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(2), 21-48.
- Yavuz, B. (1995). "Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaşlaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(15), 305-342.
- Zürcher, E. J. (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

